

Національна спілка краєзнавців України
Миколаївська обласна організація
Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин

Олександр ТРИГУБ
Тимур МИХАЙЛОВСЬКИЙ

МІЖНАРОДНІ ГУМАНІТАРНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ у 20-х рр. ХХ ст.

Монографія

Миколаїв
«Іліон»
2020

РЕШЕНЗЕНТИ:

Олександр ІГНАТУША	доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет);
Лариса ЛЕВЧЕНКО	доктор історичних наук, професор (Державна архівна служба України);
Валерій ЧЕРНЯВСЬКИЙ	кандидат історичних наук (Миколаївський обласний краєзнавчий музей)

*Рекомендовано до друку рішенням Правління Миколаївської
обласної організації Національної спілки краєзнавців України
(протокол № 3 від 10 вересня 2020 р.)
та рішенням Правління Наукового товариства історії дипломатії
та міжнародних відносин (голова Правління – доктор історичних наук,
професор, заслужений діяч науки і техніки України Ірина Борисівна Матяш)*

Тригуб О.

Т 67 Міжнародні гуманітарні організації на Півдні України у 20-х рр. XX ст. : монографія / Олександр Тригуб, Тимур Михайловський. — Миколаїв : Іліон, 2020. — 328 с.

ISBN 978-617-534-597-9

Книга розкриває діяльність міжнародних філантропічних організацій у південноукраїнському регіоні протягом 1920-х років. У роботі висвітлено основні напрями діяльності організацій, умови їх функціонування та співпраці чи конфліктності з радянською владою. Реконструйовано діяльність Американської Адміністрації Допомоги (АРА) як однієї з найбільших допомогових організацій. Визначено роль різних неурядових міжнародних організацій, що надавали допомогу голодуючому населенню Південної України («Місія Нансена», «Вереліф», Міжнародний союз допомоги дітям, Американський єврейський розподільчий комітет «Джойнт», національні організації Міжнародного Червоного Хреста тощо) під час голоду 1921–1923 рр. та у подоланні наслідків розрухи в УСРР (1923–1924 рр.) у регіональному розрізі. З'ясовано значення єврейських міжнародних організацій «Джойнт» та «Агро-Джойнт» у розбудові господарства та соціокультурної сфери у регіоні у відбудовчий період 1923–1929 рр.

УДК 64 (477.73)"192"

ISBN 978-617-534-597-9

© Тригуб О., 2020
© Михайловський Т., 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
---------------------------------	---

ПЕРЕДМОВА	7
-----------------	---

Розділ 1 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ Й ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ МІЖНАРОДНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

1.1 Соціально-економічні передумови міжнародної допомоги радянській Україні	28
1.2 Взаємодія міжнародних організацій з державними органами влади	42

Розділ 2 МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У БОРОТЬБІ З ГОЛОДОМ (1921–1923 рр.)

2.1 Перші кроки до співпраці УСРР з міжнародними організаціями	67
2.2 Американська Адміністрація Допомоги (АРА) на Півдні України (1921–1923 рр.)	76
2.3 Міжнародні організації у боротьбі з голодом у регіоні (1922–1923 рр.)	127
2.3.1 «Джойнт»	127
2.3.2 «Місія Нансена»	143
2.3.3 Європейська студентська допомога	154

2.3.4	Шведський Червоний Хрест	158
2.3.5	Міжнародний союз допомоги дітям	163
2.3.6	«Вереліф» (JWRC)	166
2.3.7	Німецький Червоний Хрест та Американська менонітська допомога	177

Розділ 3

МІЖНАРОДНА ДОПОМОГА У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ І КУЛЬТУРНІЙ ВІДБУДОВІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ 1922–1929 рр.

3.1	Міжнародні організації у подоланні наслідків розрухи Південного краю (1923–1924 рр.)	181
3.1.1	Міжнародний союз допомоги дітям	182
3.1.2	Всесвітня єврейська конференція допомоги «Вереліф» (JWRC)	188
3.1.3	ЄСД – АСЕСД, Німецький Червоний Хрест, Організація допомоги закордонних баптистів «Баптистська організація допомоги», Американська організація «Форвардс»	198
3.2	«Джойнт» у соціально-економічній і культурній відбудові регіону (1922–1929 рр.)	206
3.2.1	План реконструктивної допомоги єврейському населенню краю у 1922–1924 рр.	206
3.2.2	Американська єврейська агрономічна корпорація «Агро-Джойнт» (1924–1929 рр.)	226

ВИСНОВКИ	244
----------------	-----

ДОДАТКИ	251
---------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	303
---	-----

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	317
------------------------	-----

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	321
-----------------------------	-----

SUMMARY	326
---------------	-----

Перелік умовних скорочень

АРА.....	(англ. – American Relief Administration, ARA) – Американська Адміністрація Допомоги
АСЕДС (АСЕПС).....	Американська секція Європейської допомоги студентам (рос. – Американская секция Европейской помощи студентам)
ВЕКД (ВЕКП).....	Всесвітня єврейська конференція допомоги (рос. – Всемирная еврейская конференция помощи)
Волвиконком	Волосний виконавчий комітет
ВУНК	Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК	Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦРПС.....	Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ГКДД	Губернська комісія допомоги дітям (діяла при Одеському губкомі)
Губвиконком	Губернський виконавчий комітет
Губком	Губернський комітет КП(б)У
Губревтрибунал	Губернський революційний трибунал
Губфінвідділ	Губернський фінансовий відділ
ГубЧК.....	Губернський відділ Надзвичайного (Чрезвычайного) Комітету по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, спекуляцією і зловживанням по службі
ДАМО	Державний архів Миколаївської області
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАХО	Державний архів Херсонської області

«Джойнт»	(англ. – American Jewish Joint Distribution Committee) – Американський об'єднаний єврейський комітет по розподілу фондів; до 1931 г. – Комітет по розподілу фондів допомоги євреям, що постраждали від війни
ДПУ (ГПУ)	Державне політичне управління (рос. – Государственное политическое управление)
ЄКОПО	Єврейський комітет допомоги жертвам війни (рос. – Еврейский комитет помощи жертвам войны)
ЄКТ (ЕКО)	Єврейське колонізаційне товариство (рос. – Еврейское колонизационное общество)
ЄМСТ	Єврейське медико-санітарне товариство
КНС	Комітет незаможних селян
Комдопгол	Комітет допомоги голодуючим
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
КУБУЧ	Комісія з покращення побуту тих, хто навчається (рос. – Комиссия по улучшению быта учащихся/ученых)
МСДД (МСПД)	Міжнародний союз допомоги дітям (рос. – Международный союз помощи детям)
Наркомфін	Народний Комісаріат Фінансів
Наслідгол (Последгол)	Комітет з ліквідації наслідків голоду
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКЗС	Народний комісаріат закордонних справ
НЧХ (ГКК)	Німецький Червоний Хрест (рос. – Германский Красный Крест)
ОЗЄ	Товариство охорони здоров'я євреїв (рос. – Общество здравоохранения евреев)
ОЗЕТ	Товариство землеоблаштування єврейських трудящих (рос. – Общество землеустройства еврейских трудящихся)
ОРТ	Товариство ремісничої праці (рос. – Общество ремесленного труда, повна назва – Общество ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России)
Повітком	Повітовий комітет КП(б)У
Раднарком (РНК)	Рада Народних Комісарів
Райвиконком (РВК)	Районний виконавчий комітет
РКП(б)	Російська Комуністична партія (більшовиків)
РСЧА	Робітничо-Селянська Червона Армія
УЧХ	Український Червоний Хрест
ЦДАВО України	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦК	Центральний Комітет

ВСТУП

Складні та тривожні роки національно-визвольних змагань і подальшої більшовицької окупації призвели до того, що у 1921 р. країна опинилася на межі соціально-економічного краху та масового голоду. Наближення сторіччя цієї сумної дати як ніколи актуалізує презентовану в даній книзі тематику.

Протягом тривалого часу участь неурядових міжнародних організацій філантропічного характеру в міжвоєнній історії України всіляко применшувалася і навіть приховувалася. Натомість сучасний рівень вітчизняної історичної науки підтверджує плідний досвід співпраці нашої держави з міжнародними організаціями у 1920-ті роки, серед яких найбільшими були Американська Адміністрація Допомоги (АРА), «Місія Нансена», Американський розподільчий єврейський комітет «Джойнт», Міжнародний союз допомоги дітям, Міжнародний Червоний Хрест та інші. Деякі з цих організацій продовжують свою діяльність і сьогодні, що актуалізує врахування досвіду співпраці України з цими міжнародними організаціями.

З іншого боку, діяльність неурядових гуманітарних організацій у 1920-х роках як на теренах УСРР, так і в регіональному розрізі до сьогодні залишається у колі маловивчених проблем, а окремі аспекти і зовсім не досліджені. Саме це й спонукало авторів упорядкувати наявні напрацювання у монографічному дослідженні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1920-х років – період найбільш активної діяльності низки міжнародних організацій на теренах радянської України. *Територіальні рамки дослідження* охоплюють переважно Північне Причорномор'я, яке на сьогодні складають Одеська, Миколаївська та Херсонська області, а також частково охоплено південну частину Кіровоградської області з м. Кропивницький, які належали протягом першої половини 1920-х років до Миколаївської (до 1922 р.) та Одеської (1922–1925 рр.) губерній.

Історіографія проблеми пройшла у своєму розвитку в основному ті ж етапи, що й уся вітчизняна історична наука загалом. На нашу думку, можна виділити наступні чотири етапи вітчизняної історіографії у вивченні нашої проблематики:

Перший етап: 1920-ті роки – початок 1930-х рр. – період накопичення фактичного матеріалу та публікацій агітаційного характеру, коли сучасники намагалися показати місце та роль усіх, хто брав участь у боротьбі з голодом і відновленні народного господарства¹. При цьому ключова роль відводилася роботі більшовицького уряду та партії, але автори не забували і про іноземну допомогу. При цьому пізніші публікації допомогу іноземних організацій всіляко применшували.

Другий етап: 1930-ті – кінець 1950-х рр. – період майже повного забуття як проблематики голоду, так і допомоги голодуючим з боку іноземних організацій. Примітно, що саме слово «голод» при розгляді подій першої половини 1920-х рр. навіть не було названо – воно замінялося формулюваннями «неврожай» і «недорід», а головною причиною розрухи називалася виснажлива «громадянська війна».

1940-ві рр. стали закономірним продовженням поглядів і пріоритетів, що панували на той момент у радянській історіографії, і не ознаменувалися виходом яких-небудь робіт, що вносять принципово нові підходи до розгляду досліджуваної проблеми – допомога міжнародних організацій так само розглядалася

¹ Сафронов А. В. Тяжелая годовщина. Николаев: [б. и.], 1922. 26 с.; Антонов-Овсеенко В. А. Закрепим нашу победу! Слово к рабочим и крестьянам председателя конференции голодающих губерний. М.: Красная новь, 1922. 18 с.; Ландер К. И. АРА // Большая советская энциклопедия / глав. ред. О. Ю. Шмидт: в 65-ти т. Т. 3. Анрио–Атоксил. М.: Советская энциклопедия, 1930. С. 190–192.

винятково через призму їх «антирадянської діяльності» та контрреволюційності².

Хотілося б докладніше зупинитися на роботі І. Л. Портного «Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.)», який вперше у вітчизняній історіографії торкнувся проблеми діяльності АРА на Півдні України. Його робота побудована у руслі класичної марксистсько-ленінської історіографії, де на рівні кандидатської дисертації автор намагався довести діяльність Американської Адміністрації Допомоги як винятково спрямованої «для ліквідації радянської влади під виглядом так званої «допомоги»³. І, мовляв, «трудящі УСРР правильно оцінили угоди Радянського уряду з АРА й припинили спроби агентів американського імперіалізму використовувати “кістляву руку голоду” для своїх злочинних задумів повалення Радянської влади й реставрації капіталізму. У численних резолюціях, прийнятих на загальних зборах і мітингах у кінці 1922 – на початку 1923 р., трудящі УСРР засудили антирадянські підступи АРА й висловили свою щирю подяку Комуністичній партії та Радянському урядові, великому російському народу й іншим народам нашої Батьківщини за допомогу, надану у ліквідації голоду та його наслідків, у відновленні народного господарства республіки»⁴.

Натомість, незважаючи на значну ідеологічну заангажованість даної роботи, треба віддати належне авторові, який вперше увів до наукового обігу значну частину першоджерел, насамперед, архівні документи Держархіву Одеської області та періодичну пресу Одеси того часу. Але така обмежена джерельна база дала змогу досліднику розкрити діяльність АРА лише у межах Одещини, лише побіжно вихоплюючи окремі факти з життя інших мікрорегіонів Південної України.

² Рубинштейн Н. Борьба Советской России с голодом 1921 г. и капиталистические страны // Исторические записки. 1947. Т. 22. С. 3–41; Коган А. Н. Антисоветские действия Американской администрации помощи (АРА) в Советской России (1921–1922 гг.) // Исторические записки. 1949. Т. 29. С. 3–32; Сташевський Д. М. Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917–1924). К.: Вид-во АН УРСР, 1957. 135 с.

³ Портной И. Л. Провал антисоветской деятельности АРА на юге Украины (декабрь 1921 г. – июнь 1923 г.): дис. канд. ист. наук. Одесса, 1955. С. 5.

⁴ Там само. С. 12.

Третій етап: 1960–1980-ті роки – період часткового переосмислення причин голоду, накопичення нових матеріалів та їх обробка. Так, у 1960-ті рр. причини голоду, як і раніше, зводилися до природних катаклізмів, наслідків Першої світової війни й іноземної інтервенції, діяльність іноземних благодійних організацій, що виявляли допомогу більшовицьким республікам, оцінювалася як ворожа, контрреволюційна, заснована на втручанні у внутрішні справи радянської держави, тобто розглядалася винятково з ідеологічних і політичних позицій, що панували у той час.

Як і раніше, головна увага приділялася діяльності Американської Адміністрації Допомоги та Міжнародного комітету робітничої допомоги (Міжрабпом). Ставлення до АРА залишається винятково негативним, а допомогу США намагалися згадувати побіжно, до того ж співробітників АРА огульно звинувачували в антирадянській позиції⁵. У розрізі регіоналістики хотілося б виділити працю Ш. Ланда⁶, що була присвячена допомозі голодуючим в Одеській області.

Досить цікавою у розрізі нашого дослідження є стаття Н. Ф. Городничого, присвячена шпигунській діяльності АРА. Автором залучено новий фактологічний матеріал, у тому числі і з Одеського облархіву, розкрито спроби шпигунської роботи керівництва одеської та харківської контор АРА, висвітлено важливу роль Одеського порту в «антирадянських планах» США. Необхідно зазначити, що вся робота просякнута радянською шпигуноманією, а звичайні відомості для регулювання допомоги голодуючим, які просили надати співробітники АРА (урожайність вражених голодом районів, вік голодуючих, можливість прийому суден Одеським портом тощо), розглядалися винятково як шпигунські й антирадянські. Автор навіть безапелційно стверджує, що Миколаївський елеватор у 1923 р. було

⁵ Сташевський Д. М. Експансія США у Європі під виглядом «допомоги» (1919–1923). К.: Вид-во АН УРСР, 1960. 310 с.; Сташевский Д. Н. Буржуазная литература США об американской помощи советской России // Вопросы истории. 1966. № 4. С. 173–180; Городничий Н. Ф. Малоизвестная страница деятельности АРА в Советской России // Вопросы истории. 1968. № 12. С. 47–58.

⁶ Ланда Ш. Борьба з голодом на Одещині (1921–1922 рр.) // Український історичний журнал. 1962. № 1. С. 118–120.

підпалено агентурою АРА⁷, оскільки з самого початку радянські можновладці знайшли крайніх у вигляді «контрреволюції».

Значний внесок у вивчення діяльності АРА на території РСФРР й УСРР у 1921–1923 рр. у контексті економічної експансії США в Європі після Першої світової війни вніс український історик Д. М. Сташевський⁸. Автор дав оцінку операціям США по наданню допомоги європейським країнам як специфічної форми втручання в їх внутрішні справи під ширмою благодійництва та розкрив найбільш характерні методи використання АРА для здійснення «економічної та політичної інтервенції» у радянській республіці. Незважаючи на відповідну ідеологічну заангажованість, автором опрацьовано велику кількість першоджерел та англомовної літератури, що зробило його праці цікавими і до сьогодні.

Переважає більшість дослідників проблеми у 1970–1980-х рр. залишалася на позиціях марксистсько-ленінської ідеології. Незважаючи на появу робіт, у яких досить докладно вивчався процес ліквідації голоду, все ж критичний аналіз його причин, наслідків, досягнень і прорахунків державних і партійних органів був відсутній. Разом з тим необхідно відзначити значний внесок дослідників даного періоду в розширення фактологічної сторони досліджуваної проблеми, що дає більш повне уявлення як про самий голод початку 1920-х рр., так і про допомогу голодуючим з боку держави й іноземних організацій⁹, але основна увага приділялася, насамперед, допомозі з боку міжнародного

⁷ Городничий Н. Ф. Малоизвестная страница деятельности АРА в Советской России // Вопросы истории. 1968. № 12. С. 55.

⁸ Сташевський Д. М. Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917–1924). К.: Вид-во АН УССР, 1957. 135 с.; Сташевський Д. М. Експансія США у Європі під виглядом «допомоги» (1919–1923). К.: Вид-во АН УРСР, 1960. 310 с.; Сташевський Д. Н. Буржуазна література США об американській допомозі советской России // Вопросы истории. 1966. № 4. С. 173–180.

⁹ Берхин И. Б. Экономическая политика советского государства в первые годы советской власти. М.: Наука, 1970. 239 с.; Алексанов П. А. В борьбе за социалистическое переустройство деревни (крестьянская взаимопомощь 1921–1932 гг.). М.: Мысль, 1971. 271 с.; Поляков Ю. А. 1921-й: победа над голодом. М.: Политиздат, 1975. 112 с.; Поляков А. А. Диверсия под флагом помощи: Повесть-хроника. М.: Политиздат, 1985. 237 с.; Хенкин Е. М. Очерки истории борьбы Советского государства с голодом. (1921–1922). Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988. 171, [2] с.

пролетаріату¹⁰, що не йшло всупереч загальній ідеології тогочасної історичної науки.

Так, класичною агіткою є монографія Ю. О. Полякова «1921-й: победа над голодом»¹¹. На чолі «свідомої інтелігенції» знаходився, з точки зору Ю. Полякова, Ф. Нансен, а «буржуазні кола» представляв Г. Гувер та АРА, які прагнули лише «підризу радянської влади»¹². Лише одним рядком автор зазначає, що допомога АРА врятувала мільйони життів голодуючих.

Більш «грунтовно» до «антирадянської» сутності АРА підходить О. А. Поляков у праці «Диверсія под флагом помощи»¹³. Використовуючи загальнодоступні джерела (переважно пресу), автор створив публіцистичну працю з елементами власних вражень та особистих фантазій, що викривала «підривну діяльність» АРА проти «молодої республіки Рад».

Загалом точка зору вітчизняних істориків цього періоду щодо діяльності міжнародних організацій знайшла відображення у першому томі третього видання Великої радянської енциклопедії щодо АРА, де можна прочитати наступне: «Організовані АРА поставки продовольства, медикаментів й інших товарів надали певну допомогу в боротьбі з голодом. У той же час правлячі кола США намагалися використовувати її для підтримки контрреволюційних елементів і шпигунсько-підривної діяльності, для боротьби з революційним рухом...»¹⁴. Про більшість інших організацій енциклопедія вирішила просто неоговорювати.

У 1984 р. науковий підсумок розвитку радянської історіографії у галузі вивчення проблеми голоду 1921–1923 рр. в УСРР та його подолання зробила українська дослідниця О. М. Мовчан¹⁵.

¹⁰ Яковлев Л. И. Очерки по истории международной солидарности трудящихся. М.: Наука, 1974. 391 с.; Макаренко А. А. Могучая сила пролетарской солидарности: (Поддержка зарубежным пролетариатам Советской страны в 1921–1925 гг.). М.: Политиздат, 1976. 319 с.

¹¹ Поляков Ю. А. 1921-й: победа над голодом. М.: Политиздат, 1975. 112 с.

¹² Там же. С. 92.

¹³ Поляков А. А. Диверсия под флагом помощи: Повесть-хроника. М.: Политиздат, 1985. 237 с.

¹⁴ Американская Администрация Помощи // Большая советская энциклопедия: [в 30-ти т.] / глав. ред. А. М. Прохоров. 3-е изд. Т. 1: А–Ангоб. М.: Советская энциклопедия, 1969. С. 516.

¹⁵ Мовчан О. Н. Участие трудящихся Украинской ССР в общенародной борьбе с голодом и его последствиями (1921–1923 гг.): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР». К., 1984. 213 с.

Висвітлюючи питання спасіння дітей, вона зазначила, що саме на організацію харчування дітей було направлено 80% коштів, відпущених для організації їдалень громадського харчування, а на вересень 1922 р. «з 943,5 тис. дітей Півдня України, що отримували допомогу, 517,5 тис. харчувалися закордонними благодійними організаціями, переважно АРА». Таким чином українська радянська історіографія в особі О. М. Мовчан визначала, що роль іноземних організацій беззаперечна, хоча до цих показників «треба ставитися критично»¹⁶, оскільки пайки АРА мали найменшу калорійність, а «продукти були низької якості»¹⁷ (останнє твердження було зроблене у 1960 р. Д. М. Сташевським і не цілком відповідало дійсності).

Загалом же ролі іноземних організацій приділено недостатньо уваги (усього 8 сторінок), їх діяльність висвітлено побіжно, а більшість («Джойнт», Квакери, Меноніти, об'єднання німців, червонохресні організації різних країн тощо) навіть не згадується з політично-кон'юнктурних причин, обмежуючись згадкою про АРА, Червоний Хрест і Місію Ф. Нансена, що абсолютно не розкривало тематики іноземної допомоги голодуючим УСРР.

Підводячи підсумок радянському етапу розвитку історіографії питання, можна сказати, що її найбільш характерною особливістю була тверда ідеологічна заданість, що не дозволяла дослідникам виходити за суворо визначені рамки дозволеного. Це торкалося як розглянутої проблематики, так і припустимих теоретичних узагальнень. Ще однією характерною рисою періоду була неприступність для дослідників закордонної (у першу чергу американської) джерельної бази. Деяким винятком став лише період другої половини 1980-х рр., коли намітилися нові тенденції розвитку історіографії питання, що закріпилися вже у 1990-ті рр.

Говорячи про географічні пріоритети, необхідно зазначити, що здебільшого увага радянської історіографії була прикута до трагедії на Поволжі, а голод на теренах УСРР вивчався лише в

¹⁶ Мовчан О. Н. Участие трудящихся Украинской ССР в общенародной борьбе с голодом и его последствиями (1921–1923 гг.): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР». К., 1984. С. 135.

¹⁷ Там же. С. 136.

окремих працях, до того ж роль міжнародних організацій як в українських губерніях загалом, так і на Півдні України розглядається у поодиноких роботах.

Початок 1990-х років відкрив новий, *четвертий, етап розвитку вітчизняної та пострадянської історіографії*, який характеризується відмовою від принципів марксистсько-ленінської ідеології, активним вивченням проблем голодоморів в Україні з нових позицій, відкриттям засекречених архівних фондів і використанням новітніх методологічних принципів. У зв'язку з цим, цілком обґрунтовано можна виділити новий етап у рамках уже вітчизняної історіографії, хронологічні рамки якого починаються з 1989–1990 рр.

Саме на рубежі 1980–1990-х рр. почалося поступове переосмислення голоду 1921–1923 рр. У статтях, які з'явилися у цей час у громадсько-політичних і наукових журналах пострадянського простору, дослідники розглядали проблему голоду в контексті відповідальності більшовиків за ситуацію, що склалася. При цьому позиція авторів по відношенню до радянської влади здебільшого відкрито негативна, що викликає дискусії у російській історіографії до сьогодні.

Для української історіографії, що формувалася на нових методологічних принципах, основними питаннями стали: уточнення загальної кількості загиблих, включення в число основних причин голоду економічної політики радянської влади та методів її проведення тощо. Серед авторів, що досліджували дану проблему з нових позицій, можна назвати О. М. Мовчан, яка у своїх статтях «Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр.» та «Голод 1921–1922 рр. на Україні»¹⁸ вперше у радянській українській історіографії по-новому подивилася на допомогу іноземних рятівників голодуючим України. У роботах дослідниці дається узагальнююча картина допомоги іноземних організацій Україні у подоланні голоду 1921–1923 рр. Але у зв'язку з тим, що автор не володіла достатнім місцевим матеріалом,

¹⁸ Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // Український історичний журнал. 1989. №10. С. 77–84; Мовчан О. М. Голод 1921–1922 рр. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. К.: Ін-т історії України, 1991. С. 18–29.

регіональний аспект практично не висвітлений. Пізніше, дещо доповнивши архівним матеріалом, дослідниця повторила видання свого бачення іноземної допомоги голодуючим УСРР 1922–1923 рр. у загальноукраїнському аспекті¹⁹. При цьому у всіх працях О. Мовчан помилково стверджує, що допомога тривала з березня 1922 р. по серпень 1923 рр.²⁰, не враховуючи, що свої посилки АРА почала роздавати в Одесі вже у грудні 1921 р.²¹, а допомога тривала і після серпня 1923 р.

Пізніше дослідниця, у співавторстві з відомим українським істориком з вивчення проблем ХХ ст. С. Кульчицьким, створила низку узагальнюючих робіт, збірників документів і статей, які дублюють переважно практичні результати перших робіт, але трактують основні події з оновлених позицій²².

У 1990-ті рр. значно розширюється й оновлюється регіональна історіографія питання, в якій усе чіткіше проводиться ідея про відповідальність радянської влади за спровокований нею голод, відбувається істотний, а часом кардинальний, перегляд ролі іноземних благодійних організацій у справі допомоги голодуючим. Одним з перших до проблеми міжнародних організацій у подоланні голоду двадцятих років звернувся миколаївський дослідник А. Барчак. Так, у 1990 р. в обласній газеті «Южная правда» вийшла стаття «Про «Місію Нансена» на Миколаївщині»²³. Наведені та проаналізовані документи Миколаївського обласного державного архіву, висвітлені у статті, є першою спробою науково-популярного огляду проблеми. Через рік автором була опубліко-

¹⁹ Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим УСРР 1922–1923 рр. // Грані. 2007. № 2 (52), березень–квітень. С. 24–27; Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. С. 58–64.

²⁰ Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні... С. 58.

²¹ Михайловський Т. О. Початковий етап діяльності АРА на Півдні України (грудень 1921 – квітень 1922 рр.) // Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність: збірник матеріалів VI регіональної студентської науково-практичної конференції (8 лютого 2013 р.) / за редакцією О. П. Тригуба, Т. Є. Богданової. Миколаїв, 2013. С. 38–39.

²² Голод 1921–1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів / за ред. О. М. Мовчан. К.: Наукова думка, 1993. 240 с.; Мовчан О. М. Голод 1921–1922 рр. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. К.: Ін-т історії України, 1991. С. 18–29; Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні // Історичні зошити. К.: Ін-т історії України, 1993; Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Іноземна допомога голодуючим України. 1921–1923 // Політика і час. 2000. № 9–10 та ін.

²³ Барчак А. Про «Місію Нансена» на Миколаївщині // Южная правда (Миколаїв). 1990. 16 ноября.

вана нова стаття²⁴, де, розглядаючи питання голоду 1921–1923 років на Миколаївщині, згадувалася й допомога міжнародних організацій.

У 1997 р. з'являється одна з перших в Україні новітніх дисертацій, що присвячена проблемі голоду 1921–1923 рр.²⁵ У своєму дослідженні Б. Б. Драмарецький не тільки розкрив проблему голоду, використовуючи нові методологічні підходи та залучаючи новий фактологічний матеріал, а й висвітлив у четвертому розділі допомогу голодуючим України з боку міжнародних благодійницьких організацій. Автор дійшов висновку, що «іноземна допомога, що набула широкого розмаху весною 1922 року, виявилася набагато ефективнішою від державної, перевищуючи останню більш ніж у 4 рази»²⁶. Важливим також є те, що дисертант чи не вперше наголосив на важливій ролі іноземних організацій і в процесі відбудови сільського господарства та боротьби з наслідками голоду, утримуючи за свої кошти лікарні та надаючи реконструктивну допомогу. Фактично Б. Б. Драмарецький вперше окреслив перспективи подальших досліджень у напрямі вивчення місця та ролі філантропічних організацій у соціально-економічній історії УСРР 1920-х років. Окрім того, не можемо не погодитися з точкою зору, що «саме український хлібний експорт послужив сигналом до згортання їх роботи, оскільки міжнародні кола були переконані в неможливості продавати хліб за наявності голоду»²⁷. Що, на наш погляд, є не ключовою, але вагомою причиною згортання допомогової програми саме Американської Адміністрації Допомоги.

Справжній прорив у вивченні проблеми в українських наукових колах істориків відбувся на межі XX–XXI століть, оскільки на той час уже остаточно було розсекречено всі фонди, які стосувалися діяльності міжнародних організацій.

З того часу і дотепер з'явилася низка робіт різної тематики, автори яких тією чи іншою мірою торкалися або проблем голоду 1921–1922 рр. на Півдні України і, відповідно, допомоги міжна-

²⁴ Барчак А. Чужого горя не бывает: голодомор на Николаевщине. 1921–1923 годы // Радянське Прибужжя. 1991. 3 вересня.

²⁵ Драмарецький Б. Б. Голод 1921–1923 років в Україні: автореф. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.03 «Історія України». К.: 1997. 23 с.

²⁶ Там само. С. 20.

²⁷ Там само.

родних організацій, або ж зосереджували свою увагу безпосередньо на діяльності міжнародних організацій. Насамперед, це праці миколаївських дослідників: А. Ліньова²⁸, М. М. Шитюка та К. Є. Горбурова²⁹, О. П. Тригуба³⁰, Т. О. Михайловського³¹, Ю. В. Котляра та І. С. Міронової³², О. М. Цвілинюк (Щербакова)³³, І. Є. Ніколаєва³⁴, В. О. Погромського³⁵, Л. С. Біліченко; херсонських:

²⁸ Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921–1923 рр. // Щотижня. 2003. 14 травня (№ 20). С. 6–7; Ліньов А. А. Міжнародна допомога голодуючим на Миколаївщині в 1921–1923 рр. // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: збірник наукових праць. Миколаїв; Одеса, 2003. Т. 1: Історія та українознавство. С. 157–168.

²⁹ Шитюк М. М. Голодомори ХХ ст. К.: Геліон, 1997. 67 с.; Шитюк М., Горбуров К. Миколаївщина в голодних 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роках. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2007. 156 с.; Миколаївщина в голодних 1921–1923 рр. Миколаїв: Вид-во Шамрай, 2008. 456 с.

³⁰ Тригуб О., Дудар Л. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921–1923 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2007. № 2 (жовтень – грудень). С. 105–116; Тригуб О. Міжнародна організація «Джойнт» в економічній розбудові Південної України (20–30-ті роки ХХ ст.) // Науковий вісник / Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Вип. 3.34: Історичні науки. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. С. 113–119; Тригуб О. Діяльність «Джойнт» на Одещині (1922–1923 рр.) // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Випуск III. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. Т. I. С. 134–145; Тригуб О. «Агро-Джойнт» у розбудові народного господарства Південної України (1924–1929 рр.) // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. VI. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2017. С. 32–39.

³¹ Михайловський Т. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921–1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Чорноморський національний університет ім. Петра Могили. Миколаїв, 2017. 267 с.; Тригуб О., Михайловський Т. Міжнародний союз допомоги дітям у подоланні наслідків розрухи на Півдні України (1923–1924 рр.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць. Вип. 6 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон: ФОП Грінш Д. С., 2017. С. 224–228; Тригуб О., Михайловський Т., Біліченко Л. Діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській і Миколаївській губерніях (1921–1923 рр.) // Юго-Запад. Одесска / Південний захід. Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. 2020. Вип. 28. С. 76–97.

³² Котляр Ю. В., Міронова І. С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008.

³³ Щербакова О. М. Міжнародна допомога голодуючим півдня України 1921–1923 років // Науковий вісник. Миколаїв, 2008. Вип. 21: Історичні науки. С. 69–78; Щербакова О. М. Діяльність міжнародної організації АРА на Миколаївщині в 1922–1923 роках // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. 2009. № 7 (85). С. 159–167.

³⁴ Ніколаєв І. Організаційно-гуманітарна діяльність «Місії Нансена» в Україні під час голоду 1921–1923 років (на матеріалах Миколаївської області) // Мандрівець. 2016. № 6. С. 31–34.

³⁵ Погромський В. О. Значення порту м. Одеси у діяльності Американської адміністрації допомоги та Джойнт за часів голоду 1921–1923 рр. // «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри»: матеріали V міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 24–25 квітня 2015 р.). Одеса: ОНУ, 2015. С. 249–253; Погромський В. О. Діяльність Джойнт на Кіровоградщині у 20-х рр. ХХ ст. // Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. III. Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. Т. I. С. 120–126.

М. М. Марченка³⁶, С. Гейка³⁷, В. Сахно³⁸ й інших. Водночас треба зазначити, що професійні історики Херсона, й особливо Одеси, приділяють проблемам голоду 1921–1923 рр. та участі у допомозі голодуючим іноземних організацій недостатньо уваги: найчастіше вони присвячують цій проблемі або окремі сюжети у краєзнавчих працях (В. А. Савченко³⁹, М. І. Михайлуца⁴⁰), або виступають консультантами, рецензентами тощо у загальних роботах.

Найбільший історіографічний здобуток має миколаївська історична школа вивчення проблем ХХ ст., одним із лідерів якої був М. М. Шитюк, що є автором більшості робіт з питань голоду 1921–1923 рр. або керівником колективу авторів. У цих працях розкривається значне коло питань щодо голоду 1921–1923 рр. на Півдні України, але діяльність міжнародних організацій висвітлюється побіжно та фрагментарно.

Їх традиції продовжила О. М. Щербакова та І. Є. Ніколаєв, які розглядали лише поодинокі аспекти у розрізі окремих організацій чи загальні моменти голоду на Миколаївщині у 1921–1923 рр. При цьому дивує позиція цих авторів, які абсолютно ігнорують здобутки своїх попередників, оскільки праця Т. Михайловського, присвячена діяльності Місії Ф. Нансена на Миколаївщині⁴¹, вийшла, у порівнянні з працею І. Ніколаєва⁴², на 7 років раніше і,

³⁶ Книга-меморіал Великолепетихського району Херсонської області. Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. на Великолепетичщині. Словами очевидців та мовою документів / упорядник М.М. Марченко. Херсон: ІДС, 2007. 450 с.

³⁷ Народовбивство: [у 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.] // Гривна (Херсон). 2007. 23 ноября (№ 48).

³⁸ Сахно В. В. Участь гуманітарної організації Гувера-Нансена Ара в подоланні голоду 1921–1923 роках на Херсонщині – Миколаївщині // Таврійський науковий вісник. Херсон, 1999. Вип. 10. С. 164–173; Сахно В. В. Діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Україні в 20-ті роки ХХ століття // «Південний архів» (історичні науки). Херсон, 2002. Вип. 7. С. 185–203; Сахно В. Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20–30-ті рр. ХХ ст. // Студії з архівної справи та документознавства. К., 2003. Т. 10. С. 122–124.

³⁹ Савченко В. Неофициальная Одесса эпохи нэпа (март 1921 – сентябрь 1929). М.: РОССПЭН, 2010. С. 20–35.

⁴⁰ Михайлуца М. Документи Держархіву Одеської області про голод 1921–1922 рр.: стан, структура, сутнісна цінність задля «подолання власної історії» // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: збірник наукових праць. Тернопіль, 2017. С. 139–142.

⁴¹ Михайловський Т.О. Місія Ф. Нансена у 1922–1923 рр. на Миколаївщині // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 65-й річниці визволення Одеси від окупантів (Одеса, 10–11 квітня 2009 р.). Одеса: ВМВ, 2009. С. 181–185.

⁴² Ніколаєв І. Організаційно-гуманітарна діяльність «Місії Нансена» в Україні під час голоду 1921–1923 років (на матеріалах Миколаївської області) // Мандрівець. 2016. № 6. С. 31–34.

згідно з посиланнями, ним не використовується. Те ж саме можна сказати і про роботи О. Щербакової, яка проігнорувала праці О. Тригуба, що вийшли за 1–2 роки до її публікацій.

Діяльності АРА на Одещині присвячені статті С. І. Шевченка⁴³ та О. Белікова⁴⁴. Так, кіровоградський історик С. І. Шевченко невелику розвідку присвятив загальним рисам діяльності АРА в Одеській губернії, яку, майже без змін, розтиражував у трьох різномовних публікаціях. Натомість О. Беліков створив досить цікаву розвідку, залучивши документи ЦДАВО України, про початковий етап роботи АРА в Одесі, розподіл перших посилок, діяльність офіційного представника АРА полковника Дж. Г. Хайнеса.

Значний прорив у вивченні ролі Єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт» у допомозі єврейському народові на Півдні України відбувся із започаткуванням у 2012 р. у Миколаєві щорічної конференції «Історичні мідраші». Протягом п'яти років збірники конференції зібрали більш як два десятки робіт з історії «Джойнту», багато з яких присвячено саме 1920-м рокам. Особливо слід відзначити третю конференцію, яка була присвячена 100-річчю «Джойнту» і зібрала 12 статей, які розкривають місце та роль організації у боротьбі з голодом і його наслідками на Півдні України⁴⁵.

Однією з останніх регіональних робіт, де порушується питання участі міжнародних організацій у боротьбі з голодом 1921–1923 рр., є дисертаційне дослідження В. П. Кириленка «Голод 1921–1923 років у Південній Україні»⁴⁶. Один із підрозділів

⁴³ Шевченко С. І. Проігнорований досвід початку 20-х: діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській губернії // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Львів, 2003. № 493: Держава та армія. С. 262–268; Шевченко С. І. Діяльність Американської Адміністрації Допомоги в Одеській губернії під час першого Радянського голоду // Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки. 2012. Вип. 16. С. 179–185; Шевченко С. Діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській губернії // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. 2009. Вип. 15. С. 22–25.

⁴⁴ Беліков О. Початковий етап діяльності АРА в УСРР (грудень 1921 – січень 1922 рр.): на прикладі Одеської губернії // Емінак: науковий щоквартальник. 2015. № 4 (12) (жовтень – грудень). С. 38–44.

⁴⁵ Історичні мідраші Північного Причорномор'я. Вип. III. Т. I / голов. ред. Шитюк М. М. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2014. 400 с.

⁴⁶ Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років у Південній Україні: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України / Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського. Миколаїв, 2015. 230 с.

роботи присвячений допомозі голодуючим і гуманітарній діяльності міжнародних організацій 1921–1923 рр. у Південній Україні (с. 106–117). Звісно, у межах одинадцяти сторінок авторові не вдалося створити ні цілісної, ні узагальнюючої картини допомоги міжнародних організацій голодуючим. Прикрим фактом окремих робіт В. П. Кириленка є численні неточності у науковому оформленні (невідповідність посилань взятому матеріалу, сторонні сторінки у посиланнях, яких не існує, тощо) та елементи плагіату, що особливо проявилось у статті, присвяченій діяльності «Джойнту» на Півдні України (2014 р.)⁴⁷, де автор запозичив зі статті Т. Михайловського (2010 р.)⁴⁸ посилання на американський архів «Джойнту» у Нью-Йорку, замість посилання на авторську працю (специфіка даного архіву в тому, що документи хоча і розкладені по папках, але не мають пагінації і посилання відбувається за назвою, яку формулює сам дослідник).

Отже, свобода від ідеологічних догм і кліше попереднього періоду, критичне переосмислення методологічних принципів дослідження, можливість залучення даних закордонних архівів, вивчення закордонної історіографії, формування авторських концепцій стали характерними рисами розвитку сучасного етапу історіографічної науки.

Відносно пострадянської історичної науки у вивченні проблематики іноземної допомоги голодуючим різних регіонів СРСР, то необхідно зазначити, що сучасна російська історіографія вже налічує десятки монографій і дисертацій та більше сотні публікацій у періодичних виданнях газетного та журнального типу, електронних виданнях, матеріалах конференцій тощо.

Російська історіографія розвивалася у двох ключових напрямках: загальні дослідження проблем голоду, де у контексті опрацьовується і питання міжнародної допомоги, та вивчення

⁴⁷ Кириленко В. П. Діяльність Джойнт на Півдні України в період 1920-х років // Науковий вісник / Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Вип. 3.37: Історичні науки. Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2014. С. 43–47.

⁴⁸ Михайловський Т. О. Діяльність єврейського об'єднаного розподільчого комітету Джойнт на Миколаївщині у 20-х рр. ХХ ст. // Наукові праці: Історичні науки / ЧДУ імені Петра Могили. Вип. 108. Т. 121: Історія. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2010. С. 120–125.

регіонального аспекту проблематики (Поволжя, Татарстан, Чувашія, Самара, Урал тощо) у комплексному вимірі.

Натомість певні суперечки відбуваються навколо тих ярликів і кліше, які у свій час були навішані радянською історіографією. Особливий інтерес тут викликає так званий «антирадянський» характер діяльності АРА та створення шпигунської мережі на теренах радянських республік.

Загалом можна констатувати, що незважаючи на активізацію роботи російських істориків у питаннях дослідження голоду 1921–1923 рр. та ролі у його подоланні міжнародних організацій, все ж багато питань залишається недослідженими, а в регіональному плані основна увага дослідників зосереджена на східних регіонах європейської частини РФ. Серйозних праць, які б комплексно охоплювали діяльність міжнародних організацій, немає, і до того ж до російської історіографії все частіше повертаються ті стереотипи та кліше, які панували у радянські часи.

Окремою групою стоїть західна історіографія (переважно американська), яка веде свій початок з 1920-х років. Уже в 1924 р. з'являється узагальнююча праця «Американський єврейський об'єднаний розподільний комітет у Росії»⁴⁹. Ця робота являє собою брошуру науково-популярного характеру, присвячену історії та діяльності «Джойнту» на території України та в інших республіках у 1921–1923 рр. Праця насичена повними текстами угод «Джойнту» щодо допомоги, різноманітним статистичним матеріалом тощо та побудована на звітах працівників організації.

У 1927 р. у США вийшло відразу дві праці учасників допомогової операції АРА в Росії й Україні – Х. Фішера⁵⁰ та Ф. Голдера і Л. Хатчінсона⁵¹. Остання являє собою щоденник (за винятком першого розділу, що є оглядом стану аграрного сектору в Росії та його зв'язку з голодом). А от працю Х. Фішера треба відзначити, оскільки це досить яскрава розвідка, що являє собою не тільки наукову роботу, тобто узагальнення результатів діяльності Американської Адміністрації Допомоги та низки організацій, з

⁴⁹ The American Jewish Joint Distribution Committee in Russia. New York: JDC, 1924. 88 p.

⁵⁰ Fisher H. H. Famine in Soviet Russia, 1919–1923: the operations of the American Relief Administration. N.-Y.: The Macmillan Company, 1927. X+609 p.

⁵¹ Golder F. A., Hutchinson L. On the Trail of the Russian Famine. Stanford, CA: Stanford University Press, 1927. 319 p.

якими вона співпрацювала, а й живий нарис, свідком якого він був. Певну частину своєї праці він приділив українській тематиці загалом і Півдню, зокрема. У книзі подано перші кроки діяльності АРА в УСРР, труднощі угоди з урядом країни, організацію допомоги в адміністративному та фінансовому аспектах тощо. Присутні у роботі і важливі довідкові факти: терміни роботи окружних відділень, списки американських представників АРА, тексти договорів англійською мовою.

У другій половині ХХ ст. за кордоном з'являються вже більш наукові роботи, присвячені діяльності АРА: Б. Вейсмана «Герберт Гувер і допомога голодуючим Радянської Росії, 1921–1923»⁵², Д. Бьорнера «Герберт Гувер: громадське життя»⁵³, Г. Фостера «Вимога гуманності: армійська медична допомога бідувачам»⁵⁴. Усі вони мають всеохоплюючий характер і дають загальну картину допомоги США голодуючим Росії та України у 1921–1923 рр.

Окремо треба зупинитися на праці Бенджаміна Родса «Американська рятувальна операція в Миколаєві, УСРР, 1922–1923»⁵⁵. Робота присвячена рятувальній діяльності АРА на Миколаївщині та ґрунтується винятково на першоджерелах американських архівів, що є одночасно і позитивом, і негативом роботи, оскільки вся стаття пронизана возвеличенням ролі АРА у справі спасіння голодуючих. Натомість дослідження фактологічно добре наповнене та дає уявлення про американську позицію у вивченні даної проблеми.

Більш детально про діяльність американських філантропічних організацій у голодуючих районах зазначає Б. Патенод. Натомість у його книзі майже повністю відсутні статистичні дані, що характеризують іноземну допомогу. Даний автор також звертає увагу на певні проблеми, пов'язані з початком діяльності АРА в Україні, по суті, повторюючи те, що вже писали попередники. Також багато у роботі показано ілюстрацій, які характеризують

⁵² Weissman B. M. Herbert Hoover and Famine Relief to Soviet Russia: 1921–1923. Stanford: Hoover Institution Press, 1974. 247 p.

⁵³ Burner D. Herbert Hoover: A Public Life. New York: Knopf, 1979. XII+433 p.

⁵⁴ Foster G. M. The Demands of Humanity: Army Medical Disaster Relief. Washington, D.C.: Center of Military History United States Army, 1983. X+188 p.

⁵⁵ Rhodes B. D. American Relief Operations at Nikolaiev, USSR, 1922–1923 // The Historian. 1989. Vol. 51 (August). Issue 4. P. 611–626.

трагедію голоду та діяльність зарубіжних організацій допомоги, що скрупульозно фіксували й жахи голоду, і свою роль у його подоланні⁵⁶.

У 1992 р. з'явилася досить цікава праця канадського історика Р. Сербина «Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді», яку він підготував разом з Інститутом української археографії Академії наук України⁵⁷. Хоча дана праця є збірником документів, але у своїй вступній статті (с. 15–34) автор досить ретельно створив картину не лише голоду 1921–1923 рр., а й значну увагу приділив міжнародній допомозі населенню голодуючої України. Підводячи підсумки, автор зазначає, що «посуха і неврожай у Південній Україні не були головною причиною голоду 1921–1923 рр. Голод був результатом колоніальної політики московського уряду, який, у найгірший час неврожаю, вивозив з України збіжжя й інші харчові продукти до Росії і на Захід... Більшовики приховували український голод і на початку і при кінці, а до 1922 р. навіть не хотіли допустити західну допомогу»⁵⁸.

Підводячи підсумок огляду зарубіжної історіографії проблеми, треба зазначити, що протягом усього розглянутого періоду її основними питаннями були особливості економічного розвитку Радянської Росії й України в умовах становлення нової влади та роль іноземної допомоги у справі ліквідації голоду першої половини 1920-х рр. Сприймаючи, що відбувалося, через призму своїх поглядів та інтересів, не залучаючи для аналізу й зіставлення місцеву джерельну базу, іноземні дослідники не створюють якої-небудь (а не те що цілісної) картини діяльності міжнародних організацій допомоги на Півдні України у боротьбі з голодом 1921–1923 рр. та відновлення народного господарства, розробляючи свої авторські концепції, вони досить глибоко вивчають окремі аспекти проблеми, але при оцінці її причин і наслідків дають, як правило, досить однобічні характеристики⁵⁹.

⁵⁶ Patenaude B. M. The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921. Stanford: Stanford University Press, 2002. VIII + 817 p.

⁵⁷ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Торонто; К.: Інститут української археографії АНУ, 1992. 704 с.

⁵⁸ Там само. С. 34.

⁵⁹ Dobb M. Soviet Economic Development since 1917. London: Routledge&K. Paul, 1948. VII, 474 p.; Lih L. T. Bread and Authority in Russia. 1914–1921. Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1990. XVII, 303 p.

Як показує проведений історіографічний огляд, комплексного дослідження із проблеми діяльності міжнародних організацій допомоги у 1921–1928 рр. на Півдні України не було. Окремі факти й роз'єднані висновки, що наводяться дослідниками, не дають цілісного уявлення про ту важливу роль у порятунку голодуючих України, яку зіграли закордонні організації, що вплинуло на весь наступний розвиток регіону. Фрагментарними залишилися огляди діяльності АРА та «Джойнт» на Півдні України, майже цілком невивченими залишаються питання ролі організацій групи Ф. Нансена у допомозі голодуючим, поза увагою залишилася діяльність міжнародних організацій у подоланні розрухи (низка організацій – «Джойнт», Ф. Нансена, Європейська студентська допомога тощо – продовжували діяти і після 1923 року), малодослідженою сторінкою є місце «Джойнт» у розбудові народного господарства УСРР та становленні єврейських землеробських районів Півдня України.

Залучення джерел, що вперше вводяться до наукового обігу, застосування сучасних методологічних підходів дозволяють перейти до комплексного вивчення зазначеної проблематики в її регіональному аспекті, подолати безліч стереотипів, що склалися у часи панування тоталітарної системи, заповнити безліч лакун минулого української багатонаціональної спільноти.

Джерельну базу дослідження склали різноманітні за походженням, ступенем вірогідності й змістом опубліковані та неопубліковані джерела. У процесі їх опрацювання вивчено та використано неопубліковані архівні документи з 4 архівосховищ України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, державних архівів Миколаївської, Одеської та Херсонської областей і матеріали Архіву Єврейського розподільчого комітету «Джойнт» (Нью-Йорк, США). Доповненням до неопублікованого корпусу архівних джерел є радянська та зарубіжна періодична преса 1920-х рр.

Окремо слід відзначити *опубліковані документи*. Перші документальні збірки виходять у США в 1920-х роках. Починаючи з березня 1919 р. почав регулярно друкуватися Бюлетень АРА (American Relief Administration. Bulletin), який регулярно виходив до кінця 1923 р., а згодом ситуативно до 1926 р. Усього

вийшло 22 номери серії 1 (1919) та 45 номерів серії 2 (1920–1926 рр.). Інформація про голод у радянській Україні почала досить регулярно публікуватися з 21 номера серії 2 (1922 р.). Протягом 1922–1923 рр. Бюлетень опублікував багато статистичного матеріалу, звіти з програм харчування та медицини, рапорти працівників організації тощо.

У 1924 р. вийшов звіт за січень того ж року про діяльність «Джойнту» в Росії й Україні за 1921–1923 рр.⁶⁰ Звіт має тексти угод «Джойнту» щодо допомоги, різноманітні статистичні матеріали тощо.

Х. Фішер у своїй праці (1927 р.)⁶¹ опублікував низку першоджерел, серед яких договори: Ризький і додатковий договори між АРА та РСФРР, Договір між АРА та Американським Червоним Хрестом, Договір між АРА та УСРР, Договір допомоги для України та Білорусії між «Джойнт» та АРА й інших; статистичний матеріал, який окремо додано до книги у вигляді таблиць, що показують загальні витрати АРА по різних напрямках роботи, загальні поставки продуктів та іншої допомоги у порівнянні з аналогічними поставками урядових структур, обсяги поставок по дистриктах, розподіл медичної допомоги тощо.

У часи незалежності українські дослідники активізували археографічну роботу з проблематики голоду 1921–1923 рр., що ознаменувалася як загальноукраїнськими, так і регіональними працями, де публікувалися документи щодо діяльності міжнародних організацій. Серед загальноукраїнських видань слід відзначити: одне з перших археографічних видань «Голод 1921–1923 років в Україні»⁶², «Чорна книга України»⁶³, «Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947»⁶⁴ тощо. Вони репрезентують переважно документи ЦДАВО України та ЦДАГО України (виписки з протоколів ЦК КП(б)У, діловодні документи,

⁶⁰ The American Jewish Joint Distribution Committee in Russia. New York: JDC, 1924. 88 p.

⁶¹ Fisher H. H. Famine in Soviet Russia, 1919–1923: the operations of the American Relief Administration. N.-Y.: The Macmillan Company, 1927. X+609 p.

⁶² Голод 1921–1923 років в Україні: зб. документів і матеріалів / відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Наук. думка, 1993. 237 с.

⁶³ Чорна книга України: зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., статей, досліджень, есе. К.: Вид. центр «Просвіта», 1998. С. 102–122.

⁶⁴ Сергійчук В. І. Як нас морили голодом: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. 2-ге вид., доп. К.: Укр. Вид. Спілка, 2003. С. 9–40.

звіти й огляди про соціально-економічний стан українських губерній і т.д.), де зустрічаються і документи щодо діяльності міжнародних організацій, переважно АРА. Здебільшого документи повторюються та перегукуються один з одним.

Набагато презентативнішими у документальному плані є збірки, підготовлені регіональними істориками й архівними працівниками: «Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках»⁶⁵, «Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Дослідження, спогади, документи»⁶⁶, «Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр. Збірник документів і матеріалів»⁶⁷. У даних публікаціях ми зустрічаємо протоколи повітових і губернських комісій по боротьбі з голодом і наслідками голоду, їх взаємодію з міжнародними організаціями, звіти про діяльність міжнародних організацій, різного роду діловодну документацію тощо.

Значний масив матеріалу зберігає радянська та зарубіжна періодична преса. Протягом 1921–1923 рр. українська преса, насамперед центральна: «Комуніст» (Харків) та «Вісті ВУЦВК» (Харків) й офіційні місцеві видання: «Красный Николаев» (Миколаїв), «Херсонский коммунарь» (Херсон), «Моряк» (Одеса) та «Известия» (Одеса), приділяла значну увагу проблемі голоду, його подоланню та міжнародній допомозі голодуючим. У радянських газетах можна зустріти короткі репортажі про приїзд представників міжнародних організацій, знайти статистичні відомості про надану допомогу, ознайомитися з офіційною позицією радянських органів влади та партійного керівництва. Особливо інформаційно наповненою є місцева преса 1922 року, коли іноземну допомогу зустрічали із захопленням і надією. Пізніше згадки про міжнародні організації та їх роль у подоланні голоду стали поодинокими, що було пов'язано із загальною політикою більшовиків, яка була направлена на затушовування важливої ролі іноземців у подоланні трагедії.

⁶⁵ Голодомори ХХ століття на території Миколаївщини. Миколаївщина в голодних 1921–1923 роках. Миколаїв: Вид-во «Шамрай», 2008. С. 222–401.

⁶⁶ Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.). Дослідження, спогади, документи. Одеса: Астропринт, 2007. С. 153–186.

⁶⁷ Безкровна війна. Мовою архівних документів про голод 1921–1923, 1932–1933 рр. Збірник документів і матеріалів. Кіровоград: ДАКО, 2003. С. 8–60.

Зображувальні джерела представлені агітаційними плакатами АРА та «Джойнт», фотографіями тощо, що зберігаються, насамперед, у зарубіжних архівних колекціях і виданнях того часу та дають уявлення про діяльність АРА, «Місії Нансена», «Джойнт», Всесвітньої єврейської конференції допомоги (ВЄКД, «Вереліф»), Міжнародного союзу допомоги дітям (МСДД) та інших організацій (дивіться, наприклад, колекцію світлин з діяльності ВЄКД в Україні у збірнику «Jewish World Relief Conference»⁶⁸).

Таким чином, можна стверджувати, що джерельна база, представлена вітчизняними та зарубіжними архівами, радянською та американською періодичною пресою, цілком достатня для максимально об'єктивного та неупередженого розкриття заявленої теми та поставлених задач. Виявлені та залучені до обігу нові архівні джерела, а також друковані документальні матеріали мають значний інформаційний потенціал.

Методологічні основу монографії становлять базові принципи історичної науки (історизму, об'єктивності, плюралізму та системності) і методи історичного пізнання (хронологічний, порівняльно-історичний, статистичний, ретроспективний, метод комплексного підходу, історико-біографічний), що є основоположними у досягненні поставленої дослідницької задачі.

⁶⁸ Jewish World Relief Conference. Paris, 1924.